

Costumul bufonului în documente, imagini și spectacol

Lia Codrina CONȚIU, PhD

George Emil Palade University of Medicine, Pharmacy,
Science, and Technology of Târgu Mureș
liacodrina@gmail.com

Abstract: The Fool's Costume in Documents, Images and Performance

The fool's costume, as it appears in the illustrations of the Psalms or the paintings of the medieval period and Renaissance, differs from the costume that the jesters wore at the court of the nobles or kings, be they innocent or artificial fools. The fool's image with his clothes ragged and baggy or multicolored, with bells and donkey's ears or the comb of a rooster, could be found in the street performances, during the days of the Carnival, in the popular theater or on stage, especially during the Elizabethan period. Symbol of the mirth, mobility and disorder that characterize the fool, the fool's costume expresses both the characteristics of his inner life and the disorder in the lives of other people. The present paper aims to analyze the costume of the fool, as it appears in the illustrations and documents of the medieval and Renaissance times, as well as in some productions of Shakespeare's plays staged by the Royal Shakespeare Company, based on the images existing in the digital library of this English theater company.

Key words: fool; jester; stage fool; costume; performance; Shakespeare.

Nebuni și bufoni

Costumele bufonului se încadrează în două categorii. În primul rând avem costumul cu aspect stângaci, care apare sub forma hainelor purtate de vagabonzi, lăbărțate, uneori lungi, adesea zdrențuite și murdare, o pălărie mototolită și pantofii excesiv de mari. Toate aceste elemente subliniază disproporția și fac ca, prin contrast, bufonul să pară mic. Astfel de costume erau adeseori asociate cu nebunii din epoca medievală și cea a Renașterii, așa cum apar ele în ilustrațiile Psalmilor, unde, nebunul este prezentat dezbrăcat sau semidezbrăcat, cu capul ras sau acoperit de o scufie. La fel apare și dementul sau cel considerat deștept. Nu de puține ori, cel din urmă este apreciat ca fiind mai periculos decât acela care și-a pierdut mințile. Imaginile din *Catalogue of Illuminated Manuscripts*, disponibile online pe site-ul *The British Library*, (v. fig. 1), ne arată nebunul care poartă într-o mână o marotă, un băț sau un pumnal, iar în cealaltă prescură. Aceste ilustrații, care apar încă din secolul al XII-lea, prezintă nebunul în

fața lui David, cunoscutul psalmist, sau în fața lui Iisus Hristos, care îl ceartă pe acesta prin citirea psalmilor (v. fig. 2 și fig. 3). În *Towneley Plays*, un ciclu de mistere care conține piesa *The Creation* (1470), un diavol se plânge lui Lucifer: „Acum suntem ceruiți în negru ca și cărbunele / și urâți, zdrențuiți ca un nebun” (England 1966, 5). Costumația tradițională a acestor „nebuni naturali”, până în secolul al XVII-lea, era o haină lungă – *petycote* –, care îi acoperea de la umeri până jos. Inocenții purtau haine croite dintr-un material numit *motley*, care însemna o țesătură formată din fibre mixte, dar și haine care conțin o combinație de materiale și culori diferite – fie cadri late sau în dungii. Nebunii purtau acest tip de material din considerente practice ce țin de faptul că era un material puțin costisitor, călduros, rezistent, iar culorile predominante, ca bază, erau galben, verde și roșiatic. Un alt material folosit în fabricarea hainelor inocenților era o pânză grosieră, din lână, de obicei de culoare verde, așa cum purta spre exemplu Will Sommer (v. fig. 4).

Un element comun îmbrăcămintei inocenților era adăugarea unor benzi de pânză, cusute, de culoare contrastantă, aproape de tivul inferior, ca semn al poziției sociale a purtătorului. Aceste semne erau purtate și de alți servitori regali, în special cei care făceau parte din Camera privată a regelui. Hainele purtate de către inocenți erau lungi și acopereau tot corpul. Această caracteristică se deduce din cantitatea de material comandat pentru realizarea acestor haine – 10 metri de pânză din lână, plus 5 metri de pânză pentru îmbinări și căptușeală (Harris 1830, 24).

Figura 1 – Historiated initial 'D'(ixit) of a king and fool at the beginning of Psalm 52

© The British Library, în: Yates Thompson 43, f. 54

Figura 2– Detail of a historiated initial 'D'(ixit) of king David and the Fool with a full foliate border, at the beginning of Psalm 52

© The British Library, în: Royal 2 B VIII, f. 54

Figura 3 – Detail of an historiated initial 'D'(ixit) of a and a fool, at the beginning of Psalm 52

© The British Library, în: Harley 1892, f. 68

Figura 4 – Detail of a miniature of Henry VIII as David and his court jester, William Somer (or Sommers), at the beginning of Psalm 52

© The British Library, în: Royal 2 A XVI, f. 63v

Îmbrăcămintea bufonilor de curte era diferită de cea a inocenților, care purtau o robă sau o haină lungă. Hainele comandate de către regina Elisabeta pentru bufonii săi respectau canonul vremii – jiletcă (*doublet*) și un fel de pantaloni până la genunchi (*hose*), continuați de ciorapi (*stockings*), iar pe cap purtau o pălărie. Doar Grene a purtat acel tip de pantalon până la genunchi, căptușit, numit *slop*, care odată adoptat de Tarlton sub forma unor pantaloni largi, a devenit o adevărată modă. Referitor la hainele largi ale bufonului, Albert Cohn amintește de o descriere germană a unui clown englez, din 1697, cu pantaloni care „ar putea ține doi sau mai mulți” și „pantofi care nu-i strâng degetele de la picioare” (Cohn 1865, LX). William Henslowe înregistrează, la 22 august 1602, faptul că l-a împrumutat pe bufonul elisabetan Will Kemp pentru a-și cumpăra material (pânză aspră), în vederea confecționării unei perechi de pantaloni giganti. Acesta rămânând arhetipul unor personaje precum Falstaff, Dogberry și Bottom (Greg 1904, F115). Pălăria cu pene era un accesoriu specific bufonilor, la fel și clopoței de la gambă și mânecile largi care atârnavă. Încă din anul 1600 imaginea binecunoscută a lui William Kempe din *Nine Days Wonder* este suficient de sugestivă în acest sens. (v. fig. 5). Această ținută a bufonului este similară cu haina personajului Merry Report, primul așa-numit Viciu, care apare în interludiul din epoca Dinastiei Tudor, *The Play of the Wether* de John Heywood. Jupiter, unul dintre personajele principale ale piesei, nu îl consideră pe Merry Report un domn datorită comportamentului și a costumației ușuratică, iar acesta din urmă face aluzie la haina țesută grosier și penele pe care le poartă (Heywood 1987, 202-203), costumație tipică bufonilor din secolul al XVI-lea. În piesa lui Ben Jonson, *The devil is an ass*, se vorbește despre Viciu, iar descrierea acestuia aduce mult cu cea a inocenților întreținuți, de la curtea nobililor: „Când orice om nobil își avea Viciul său, care stătea lângă el, / În haina lui lungă, scuturându-și cuțitul de lemn” (Jonson 1905, 9). O altă referire la costumul viciului se face în piesa *The Staple of News* a aceluiași Ben Jonson, unde Mirth (*Veselia*) face aluzie la acest costum, care era purtat pe

vremuri de Viciu: „Acesta a fost felul vechi, bârfele, când Nedreptatea a intrat ca Hokus Pokus, într-o vestă a Jonglerilor, cu fuste false, precum Valetul de Ghindă!” (Jonson 1905, 54). Acest costum seamănă foarte mult cu cel purtat de nebunii naturali, care, de multe ori, îmbrăcau niște fuste plisate, asemănătoare celor destinate femeilor și copiilor. Un astfel de costum a fost utilizat și de acei menestrelți albi, numiți Jim Crow, care își interpretau rolul cu fața vopsită în negru (adesea negru și roșu), cu buze mari, vopsite în alb, „perucă cârlionțată, un set multicolor de pantaloni și cămașă, o haină tăiată în față și o pălărie înaltă” (Boskin 1986, 5). Costumele lăbărțate sunt purtate și de clovnii din secolul al XX-lea, printre care Charlie Chaplin, ai cărui pantaloni lăbărțați și pantofi supradimensionați sunt completeate de o haină subdimensionată, sau Harpo Marx, care se folosea și el de un costum și pantofi supradimensionați, și nu în ultimul rând să ne amintim de clovnul vagabond al circuitului – Emmett Kelly (clovnul trist). Mai mult, o astfel de haină este purtată și de Lucy Ricardo, întrucât subiectele din serialul *I Love Lucy* cer, în mod regulat, ca ea să poarte diverse ținute lăbărțate, murdare și nepotrivite.

Figura 5 – Kemps nine daies wonder Performed in a daunce from London to Norwich.. written by himselfe

© The Bodleian Libraries, The University of Oxford, în: The British Library All Discovering Literature: Shakespeare & Renaissance collection items

Cel de-al doilea tip de costum al bufonului este asemănător celui purtat de Arlechino, un costum strâns pe corp, în culori vii și combinații izbitoare de accesorii decorative, inspirate din natură. Un soi de „mască pe care haosul și-o asumă atunci când i se acordă atenție” (Willeford 1969, 16). În tradiția Poporului Jemez din New Mexico, mitul creației vorbește despre un popor înfometat, care este salvat de zeul Soare. Atunci când selectează un om din rândul lor, acesta este pictat cu dungi de zebra, i se decorează capul cu pene de vultur și coji de porumb, și este desemnat ca fiind un „om amuzant”,

care își ține semenii în viață prin răs (Bancock 1984, 112). Costumele nebunilor europeni seamănă, oarecum, cu acesta.

În anul 1807, Francisc Douce a descris o variantă a costumului purtat de bufoni, în perioada Renașterii:

Haina pestriță sau multicoloră era atașată de corp cu un brâu, cu clopoței la poale și coate, deși nu întotdeauna. O scufie asemănătoare cu gluga unui călugăr, care, într-o perioadă foarte timpurie a fost concepută cu siguranță pentru a o imita, îi acoperea capul în întregime, coborând peste o parte din piept și umeri. Uneori era decorată cu urechi de măgar sau terminate cu gâtul și capul unui cocoș. [...] Nebunul mai purta în mână un sceptru oficial sau o marotă, care era un băț scurt, ornamentat la capăt cu figura unui bufon, sau, uneori, cu cea a unei păpuși sau o marionetă. La acest instrument a fost anexat frecvent o piele sau vezică umflată. [...] Uneori, o bătă puternică sau un ciomag înlocuia marota [...].

Douce 1807, 317-318

În ilustrațiile lui Hans Holbein pentru Erasmus, din opera *Elogiul Nebuniei*, costumele nebunului apare în această formă. Nebunul lui Holbein poartă o glugă cu urechi și clopoței și o marotă cu replica miniaturală a nebunului la capătul ei. Descrierile lui Arlechino din *Commedia dell'Arte*, a lui Pierrot în Franța, sau ale lui Jack Pudding în Anglia, fac referință la costumele pestriț al bufonului, iar în anul 1607 Robert Armin a scris: „Eu mă duc în haina de bufon” (Armin 1842, 4).

În anul 1958, Philip Henslowe se hotărăște să țină o evidență a costumelor aflate în posesia companiei *Lord Admiral's Men*, iar Edmund Malone publică, în anul 1790, o transcriere a acestui inventar. Cu toate că nu există o înregistrare a costumelor folosite de către compania lui Shakespeare, se poate face o paralelă între descrierea lui Henslowe și ceea ce se presupune a fi garderoba shakespeariană. În montarea pieselor lui Shakespeare, bufonii necesitau costume speciale. Henslowe înregistrează mai multe tipuri de astfel de costume, altele decât cel purtat de Will Sommers. Cuvântul *motley* devine sinonim cu haina bufonului. Găsim acest termen în piesele shakespeariene, în varianta originală, când se face referire la Touchstone (Tocilă) din *Cum vă place*, Feste din *A douăsprezecea noapte* (Actul 1, Scena 5), în Bufonul din *Regele Lear* (Actul 1, Scena 4), sau în prologul de la *Henric al VIII-lea*, unde se face referire la haina purtată de către Will Sommers. Cel mai probabil aceasta era din lână pieptănată și culori amestecate, „o haină lungă și pestriță, tivită cu galben” (Schelling 2017, 248). Galbenul era asociat cu îmbrăcămintea bufonilor de la petrecerile de curte sau de pe scenă, cu toate că, în viața reală, bufonii purtau haine în culori variate: de exemplu, roșu și verde. E. W. Ives descrie costumele bufonului Lordului Muncaster din anul 1660, Tom Skelton, ca având un model de pătrate albastre și galbene pe fond alb (Ives 1960, 90-105).

Etimologic, termenul *motley* se referă la culoare și nu la un tip de țesătură, haina unui bufon era alcătuită din mai multe culori. Uneori se foloseau bucăți de material care nu erau asemănătoare. În Dicționarul Lexico, Oxford, acest cuvânt are mai multe explicații:

îmbrăcăminte confecționată din mai multe culori; costumul multicolor al bufonului; dar și un amestec nepotrivit. Bufonul lui Ben Jonson, descendent al unei întregi generații de bufoni francezi, din piesa *Epicoene* spune: „purtăm haina noastră galbenă sau, aurie, cu pătrate azurii și roșii, și încă trei sau patru culori, este o haină foarte remarcată și, uneori, a fost purtată în mod solemn de diverși nobili ai casei noastre” (Jonson 1966, 22). Costumul pestriț sau vărgat era purtat în mod obișnuit cu gluga cu creastă de cocoș și marota, constituind o emblemă a nebulunii. Dar, în Europa secolului al XVI-lea nu sunt văzuți adevărații bufoni de curte purtând haina pestriță și gluga cu creastă de cocoș. Lordul North, în anul 1577, a dat destui bani pentru ca nebunului său să i se cumpere o pereche de pantaloni largi (*gaskins*), pantaloni până la genunchi, o haină și ciorapi (Linthicum 1936, 82). Norma o reprezenta o jachetă scurtă, mai degrabă decât haina lungă. Haina lungă a idiotului, care avea benzi de material de diverse culori cusute deasupra tivului de jos, a devenit o îmbrăcăminte de scenă recunoscută abia la începutul secolului al XVII-lea. În costumul normal, o asemenea bandă de pânză, paralelă cu tivul, era, de obicei, un indiciu că purtătorul era îmbrăcat în livrea obișnuită a timpului. Slujitorii, prin acest mijloc, puteau purta o haină care să reflecte poziția socială a stăpânului lor.

Deoarece nu există dovezi clare legate de tipul de costum folosit de bufonii din piesele lui Shakespeare, un indiciu poate fi modul în care regina Elisabeta își îmbrăca bufonii de curte. Hainele oferite bufonului italian Monarcho, lui William Shenton și Jack Grene, sunt un amestec exagerat de culori, combinate cu livrea obișnuită a curtenilor. Astfel, Grene a primit o pereche de ciorapi roșii și verzi, Shenton primește pălării cu dantelă, pene multicolore și haine combinate din pânză de sac în dungi cu tafta cu ciucuri și catifea fasonată (Southworth 1998, 112-113), iar Monarcho haine dungate, în care se regăseau catifeaua, taftaua și pânza de sac (Meagher 2003, 230). John Southworth, bazându-se pe *Register of Edward the Black Prince*, vorbește de faptul că hainele în dungi, din diferite materiale și culori, erau folosite și de către servitorii de la curte, în special de menestrelă, încă înainte de epoca elisabetană (Southworth 1998, 57). Se poate ca îmbrăcăminte nebunului, pe scenă, să se fi inspirat din realitatea vieții de la curtea regală, dar și din teatrul popular și spectacolele de carnaval. De cele mai multe ori, aceasta consta într-o tunică scurtă, scufie cu clopoței și pantaloni pestriți. În *Tarlton's Jests, and News out of purgatory* se vorbește despre îmbrăcăminte lui Richard Tarlton: „[...] am văzut unul îmbrăcat în roșu, cu o șapcă cu butoni pe cap, o geantă mare într-o parte și o bătă puternică în mână, atât de artificial îmbrăcat pentru un clown [...] nu era altul decât însăși fantoma lui Richard Tarlton [...]” (Halliwell-Phillipps 1844, 54). Bâta sau pumnalul din lemn devin semne ale bufonului sau ale Viciului din moralitățile medievale, cel care se folosea de acest instrument pentru a-l bate pe Diavol. Bufonul Rafe, din *Friar Bacon and Friar Bungay* de Robert Greene, vorbește despre pumnalul său (Greene 1963, 4), iar în piesa *The Noble Gentleman* de Beaumont și Fletcher, când se face referire la un personaj care este un prost, se menționează haina tivită și un pumnal grozav de lemn: „Longueville: Conform meritelor sale, ar trebui să poarte, o haină tivită și un pumnal grozav de lemn.” (Beaumont & Fletcher 1910, 229). Scufia purtată de bufoni nu se termina întotdeauna cu creasta unui cocoș sau urechi de măgar, ci erau atașați unul sau mai mulți clopoței, ori pene, sau nebunii aveau capul ras. În

The longer thou livest the more fool thou art, bufonul Moros vorbește despre penele pe care și le-ar dori la pălărie: „lucrul pe care mi-l doresc cel mai mult este ca în șapca mea să am o pană bună” (Wager 1910, f ii). Uneori, bufonii aveau atașate de haină cozi de vulpe sau veveriță, asemeni bufonului Godfrey Gobilive din *The Pastime of Pleasure* de Stephen Hawes: „Un pitic nechibzuit [...] cu glugă, clopoțel, coadă de vulpe și bagaj; [...]” (Richards 1846, 134). Un săculeț mai mare sau un portmoneu, purtat la brâu, sunt elemente vechi ale bufonului, apar și în ilustrația nebunului din cărțile de tarot sau în costumația lui Richard Tarlton.

Costumul bufonului în spectacol

Pentru a arăta tipul de costum folosit pentru rolul bufonului și evoluția acestuia, ne folosim de arhiva de imagini a companiei engleze Royal Shakespeare Company și de analiza personajul Feste, din *A douăsprezecea noapte* de William Shakspeare.

În descrierea lui Wiles, Feste poartă pantaloni largi, până la genunchi, numiți *gaskins* (Wiles 2005, 187), în traducerea lui Mihnea Gheorgiu – „că ai să îți perzi nădragii” (Shakspeare 1986, 233). Se referă la pantalonii săi largi și demodați cu termenul de *petticoat*, Wiles ne explică că în perioada elisabetană nu era o haină, ci o fustă agățată de talie (Wiles 2005, 188). Feste glumește că „Dacă nu mă cârpesc singur, mă cârpesc alții”, în original folosindu-se cuvântul *patched* (Shakspeare 1986, 234). Face referire la scufița de bufon: „E chestie de scufiță: eu o port direct pe creier” (Shakspeare 1986, 234) și afirmă (în Actul II, Scena 3) că „Am introdus gratificația la locul știut [...]” (Shakspeare 1986, 244), în original „I did impeticos thy gratillity” (*The Plays of William Shakspeare* 1850, 269), unde *impeticos* trebuie să se citească *impeticoat*, făcându-se aluzie la pantalonii largi ai bufonului, în care, de multe ori, intrau multe lucruri necesare pentru jocul de scenă. Nebunul Lordului North a purtat pantaloni largi din material colorat în 1577 (Linthicum 1936, 208), iar bufonul italian al reginei Elisabeta, căruia îi plăcea să poarte haine pompoase, a purtat pantaloni largi „tiviți cu dantelă de diverse culori” (Stopes 1914, 271). Cum acești pantaloni erau la modă în anul 1570, putem presupune că Feste a purtat costumația preferată de bufonii amintiți mai sus.

1936, Regizor: Ben Iden Payne, Peter Glenville în rolul lui Feste

Costumele spectacolului din anul 1936 sunt elisabetane (Daniels © RSC 1936, Reference ID: 53917). Feste poartă o îmbrăcăminte multicoloră, asemănătoare cu cea purtată de curteni, dar exagerată prin colorit și dungii, cu pantaloni bufanți, care sugerau dungile prin faptul că erau tăiați în benzi verticale, ajungând sub coapsă (*slop*), cu ciorapi de diferite culori (sau în dungii), o vestă în dungii, peste o cămașă colorată, un guler tăiat în colțuri de stea, o scufie cu creastă de cocoș și are în mână o marotă. Costumul său este asemănător cu cel al lui Sir Andrew, dar, totodată e și diferit sugerându-ne faptul că Feste nu se identifică cu cei doi cheflii, chiar dacă se află des în preajma lor. Creasta de cocoș și marota îl definesc. Pentru că poartă însemnele nebunilor, acestuia îi

este permis să rostească adevărul fără a fi pedepsit. Îmbrăcat într-un costum colorat și pestriț, Feste iese în evidență, ca o persoană veselă, asemeni bufonului italian al reginei Elisabeta, dar poate să reprezinte și o fațadă sub care se ascunde un suflet vulnerabil, speriat de teama de a rămâne fără stăpân.

1938, Regizor: Ben Iden Payne, Donald Layne-Smith în rolul lui Feste

Costumele spectacolului din 1938 (Daniels © RSC 1938, Reference ID: 53926) combină stilul perioadei dinastiei Tudor (mai ales în cel al pălăriilor) cu cel elisabetan. Feste poartă o îmbrăcăminte multicoloră, asemănătoare cu cea purtată de curteni, cu pantaloni bufanți tăiați în benzi verticale, ajungând sub coapsă (*slop*), peste care stă atârnată o gentuță mică, poartă ciorapi, o vestă în dungi care se termină în colțuri de stea, peste o cămașă colorată, o scufie cu creastă de cocoș, care se termină cu un fel de guler tăiat în colțuri de stea și are în mână o marotă. Același personaj vesel, exuberant prin forme, atât ascuțite cât și rotunde, dar care ascunde fragilitatea eroului, subliniată și de constituția actorului. Fiind același regizor, costumația lui Feste din aceste două spectacole este asemănătoare. Observăm și aici o exagerare a costumului purtat de curteni, semnele distinctive ale bufonului fiind creasta de cocoș și marota.

1958, Regizor: Peter Hall, Cyril Luckham în rolul lui Feste

Costumele spectacolului lui Peter Hall (fondatorul Companiei Royal Shakespeare) sunt mai degrabă specifice perioadei lui Carol I, decât perioadei elisabetane (McBean © RSC 1958, Reference ID: 48020; 48031; 48042). Feste poartă o îmbrăcăminte în stilul lui Pagliaccio, din *Commedia dell'Arte*, doar că pantalonii sunt prinși cu elastic spre gleznă, cămașa lungă cu butoni în față nu are mânecile la fel de lungi, iar gulerul plisat este îngust. Feste poartă ciorapi, o șapcă cu urechi de măgar și în mână are o marotă. Este un Feste în vârstă, plin de melancolie, când nu poartă șapca cu urechi de măgar, pare un clovn trist care vorbește cu marota sa. Aceași imagine este reflectată pe o pânză din decor, un bufon care este plasat în centrul piesei și care aduce o notă de tristețe într-o montare în care distribuția este în marea majoritate tânără. Tineretea distribuției pune accentul pe dragoste și pe lucrurile vesele ale vieții, pe când bufonul grav și bătrân subliniază nota de tristețe inerentă vieții. Prin montarea din anul 1958, Peter Hall descoperă partea întunecată a acestei comedii. Tonul vizual este unul tomnatic în care pare că speranța regizorului într-o lume nouă, după cel de-al Doilea Război Mondial, a dispărut.

1960, Regizor: Peter Hall, Max Adrian în rolul lui Feste

Spectacolul din anul 1960 este o reînviere a celui din 1958, cu același stil de costume, doar distribuția este puțin schimbată (McBean © RSC 1960, Reference ID: 48164; 48131; 48120). Feste poartă aceeași îmbrăcăminte în stilul lui Pagliaccio, din *Commedia dell'Arte*, cu același stil de pantaloni prinși cu elastic spre gleznă. Cămașa lungă cu butoni în față nu are mânecile la fel de lungi, iar de data aceasta gulerul plisat este asemă-

nător cu cel purtat de Pagliaccio. Feste poartă ciorapi, o șapcă cu urechi de măgar, și în mână are o marotă. Același personaj mai în vârstă, melancolic și, așa cum afirmă Alan-Pryce Jones în *Observer*, Feste „asigură, prin propria sa persoană, interacțiunea dintre lumină și umbră, ceea ce o face memorabilă (piesa)” (apud. Gay, 2002, 24). Spectacolele din anii 1958 și 1960, puse în scenă de același regizor, prezintă un Feste aproape identic, în care costumul lui Pagliaccio este modificat, iar scufia cu creastă de cocoș se schimbă într-o șapcă cu urechi de măgar. Elementul care se păstrează fiind marota.

1969, Regizor: John Barton, Emrys James în rolul lui Feste

Feste poartă o îmbrăcăminte lăbărțată, cu un guler plisat imens, față asemănătoare cu cea a clovnului (vopsită, machiajul și coafura fiind ușor exagerate) și, în loc de marotă, ține în mână o mandolină, semănând puțin cu Scaramouche din secolul al XVII-lea (Wilson © RSC 1969, Reference ID: 113416). Este un Feste care își etalează abilitățile muzicale și care are elemente specifice clovnului prin acea față accentuată prin machiaj. Producția lui John Barton a fost apreciată pentru notele de înțelepciune, compasiune și ironie, toate combinate în persoana lui Feste (Janik 1998, 191). Fragilitatea unei lumi care se dorește veselă se reflectă atât în decorul realizat din podele ca de papură cât și din mobilierul de răchită sau din tonurile de maro și negru ale costumelor în stil elisabetan ușor stilizate.

1979, Regizor: Terry Hands, Geoffrey Hutchings în rolul lui Feste

Feste poartă o îmbrăcăminte în stilul vagabondului, lăbărțată, oarecum murdară, un fel de batic cu urechi de măgar și un smoc de păr în față, un fular la gât, nu poartă ciorapi, iar picioarele par murdare și pantalonii zdrențuiți spre margine, și, în loc de marotă, ține o mandolină în mână (Wilson © RSC 1979, Reference ID: 132629; 119782). Îmbrăcămintea are ca model romburi de culoare roșiatică, la fel cum apar și pe batic, iar fularul are ciucuri rotunzi la capete. Costumul păstrează elemente din cel al lui Arlecchino (modelele în romburi), dar se combină cu cel lăbărțat, în stilul vagabonzilor, ilustrând un Feste rustic. În producția din anul 1979, Feste este în scenă aproape tot timpul – urmărind, creând, participând, ajutând chiar și la schimbarea decorului (Greif 1988, 61-78), o platformă înclinată cu copaci goi în lădițe mari, pătrate și zăpadă pe pământ. Iarna începutului de spectacol se transformă în primăvară, copacii înverzesc și apar narcise. Feste din acest spectacol este mai degrabă un Rege al nebunilor care organizează lucrurile, un personaj care îi ajută pe ceilalți eroi, ieșind prea puțin în evidență. Fiind aproape tot timpul în scenă, la un moment dat își pierde din „intensitatea” apariției pe scenă.

1983, Regizor: John Caird, Richard O'Callaghan în rolul lui Feste

Spectacolul lui John Caird este plasat într-o pădure tomnatică, cu copaci imenși, stânci și coloane de piatră pe care se încolăcesc plante (Wilson © RSC 1983, Reference

ID: 301470; 301452; 301453). Costumele sunt din perioada lui Carol al II-lea (anii 1660–1714, veste peste cămăși cu manșete și gulere de dantelă, pantaloni până la genunchi care se terminau cu butoni pe margine, cizme lungi și pălării împodobite cu pene, cavalerii purtând sabie la brâu), în tonuri de maro, bej, stacojiu și negru. Feste poartă un pantalon până la genunchi, realizat din romburi colorate (maro, bej, stacojiu, albastru, galben) și ciorapi albi, o șapcă cu dreptunghiuri colorate, aranjate în așa fel încât oferă iluzia unor dungii de culori diferite, o haină maro, cu mâneci cu motive florale și o cămașă albă și, în loc de marotă, ține în mână un carnețel. Pare, mai degrabă, un hoinar care rătăcește prin pădure, un poet care își notează gândurile în carnețelul pe care îl ține în mână. Este un personaj vesel și colorat, care nu poartă costumul clasic al bufonului, doar modelul în romburi sau dreptunghiuri colorate ne sugerează asemănarea cu acesta. Este mai mult un spirit liber, în stilul cavalerului Robin Hood, care se simte în largul lui în pădurea Illyria.

1994, Regizor: Ian Judge, Derek Griffiths în rolul lui Feste

Montat într-un decor care are în fundal căsuțe din lemn, copaci stilizați și o bancă pe care se întâlnesc personajele, spectacolul lui Ian Judge combină costumele din perioada elisabetană (pentru unele personaje, cum ar fi Sir Toby și Sir Andrew) cu cele din perioada lui Carol al II al Angliei (1660-1685). Feste poartă o haină lungă, cu petice de culori diferite, care acoperă o jiletcă pe corp, care se încheie cu butoni în față, o pălărie asemănătoare cu a lui Arlecchino, ciorapi colorați stacojiu și pantaloni largi, până la genunchi, cu butoni pe laterale, și, în loc de marotă, ține în mână un tambur și un fluier (Wilson © RSC 1994, Reference ID: 192489; 192508; 192503). Acest personaj ce cântă atât cu vocea cât și cu instrumentele, încearcă să îi binedispună pe ceilalți, însă sub această aparență se ascunde un spirit care se gândește la soarta sa: oare îl va ține Olivia în casa ei ca și bufon sau va trebui să își câștige traiul din abilitățile muzicale? Este un personaj atipic, care stârnește râsul, chiar dacă nu zgomotos, ca urmare a unei combinații reușite între actorul de culoare și costumația pe care o îmbracă. Feste din spectacolul lui Ian Judge este imaginea unui Richard Tarlton, de culoare, în care fluierul și tamburul se combină cu haine din petice colorate și pălăria în stil Arlecchino.

2001, Regizor: Lindsay Posner, Mark Hadfield în rolul lui Feste

Spectacolul lui Lindsay Posner este pus în scenă în decorul Angliei perioadei regelui Eduard al VII-lea (numită perioada eduardiană), în tonuri de negru, gri și maro (Harlan © RSC 2001, Reference ID: 103678; 103680). Feste poartă o ținută modernă, asemănătoare cu cea a lui Chaplin sau Buster Keaton (v. fig. 6). Are o cămașă în dungii, vestă și cravată foarte subțire și scurtă, pantaloni și un sacou lung și mai larg. Pantofii sunt cu vârfuri foarte mari (asemănători cu cei ai Micului Tich), cu o valiză în mână (imaginea stilizată a bocceluței cu lucruri personale, pe care o purta nebunul întotdeauna cu el) și,

uneori, cu chipul pictat în alb, ca a unui clown. Este un bufon care se identifică cu costumul și cu rolul pe care acesta i-l oferă; un personaj singuratic chiar și atunci când este înconjurat de veselii Sir Toby și Sir Andrew; un clown care își folosește atât corpul, prin mersul caraghios, cât și fața și mai ales privirea. E același Feste care încearcă să fie acceptat în casa Oliviei și se străduie să își câștige existența așa cum poate, de aceea și nota de melancolie și disperarea, uneori, când trebuie să îi suporte pe cei doi cheflii.

Figura 6 – Reproducere după spectacolul din 2001 de Maria Alexandra Coțiu

Figura 7 – Reproducere după spectacolul din 2005 de Maria Alexandra Coțiu

2005, Regizor: Michael Boyd, Forbes Masson în rolul lui Feste

În spectacolul din anul 2005, Feste nu mai apare doar ca un observator extern care îi critică pe ceilalți, ci devine parte integrantă a piesei (Kurtz © RSC 2005, Reference ID: 52478; 52522; 77721). Regizorul îl prezintă îndrăgostit de Maria încercând să îi câștige iubirea. Toate comentariile și cântecele de iubire au legătură și cu el (Bate & Ramussen 2010, 134-136). Decorul, format dintr-un perete din lemn de unde ne privesc doi ochi mari, este același atât pentru casa Oliviei cât și pentru cea a lui Orsino. Costumele din această montare sunt cele ale anilor 1960: jachete scurte, pantaloni strâmți și colorați, jachete și pantaloni din piele (Malvolio, în galben și negru), ghete rusești sau cu vârful ascuțit. Doar Orsino pare un tânăr îndrăgostit de muzica din anii 1980. Acesta chiar apare însoțit de o formație de jazz care îi accentuează suferința din dragoste prin cântecele de inimă albastră pe care Feste i le cântă. Feste poartă un costum cadrilat (v. fig. 7), în tonuri de albastru, cu un papion la gât și o valiză plină de alcool (aceeași imagine

stilizată a bocceluței cu lucruri personale), cu fața vopsită în alb ca a unui clovn și părul aranjat ca o perucă. Uneori acesta poartă o stea colorată în loc de scufia specifică. În timp ce cântă, personajul se acompaniază la pian și atât prin cântece cât și prin privirea tristă, își spune și ne spune că suferă, exprimându-și furia și frustrarea fără speranță. Feste este combinația unui bufon modern, îndrăgostit, care face orice pentru a fi acceptat, cu elemente specifice clovnului, cum sunt cele de machiaj.

2009, Regizor: Gregory Doran, Miltos Yerolemou în rolul lui Feste

Regizorul Gregory Doran își plasează acțiunea piesei pe coasta Albaniei, în Illyria reală, țara care se presupune că exista și ocupa mare parte din Albania și țările slave de lângă coasta Italiei (Holland 2010, 344-345). Scenografia piesei ne prezintă o combinație de costume, din zone diferite (Kurtz © RSC 2009, Reference ID: 118499; 118556; 118404). O parte din costume sunt din Albania, din perioada Imperiului Otoman, așa cum este Sir Toby, Maria și Feste, un fel de Alladin colorat (v. fig. 8). Sir Andrew își păstrează costumația scoțiană din catifea și pantaloni ecosez, Viola și Sebastian sunt îmbrăcați în frac, vestă și pantaloni cu butoni, iar Olivia pare o englezoaică expatriată care dorește să trăiască în străinătate și își angajează oameni ai locului. Astfel, Feste poartă o haină lungă, fără mâneci, foarte colorată, lăbărțată, cu petice de culori diverse, ciorapi colorați, pantaloni bufanți în dungi de culori diferite ce ajung până la genunchi, o cămașă albă, fără mâneci, cu motive florale și, în loc de marotă, ține în mână un tambur. Pe cap poartă un fes accentuat și foarte colorat. Este un Feste cu accente otomane, dar care păstrează elementele care îl caracterizează pe bufon: haina cu petice colorate, ciorapii de diferite culori și accesoriul care îl însoțește, fie marota, fie un instrument muzical.

2012, Regizor: David Farr, Kevin McMonagle în rolul lui Feste

Prezentată în cadrul *World Shakespeare festival*, organizat de Royal Shakespeare Company, ca parte din trilogia naufragiului (alături de *Comedia erorilor* și *Furtuna*), piesa se desfășoară în decorul unui hotel dărăpănat, cu o ușă rotativă și cu un colț al scenei care e un bazin plin de apă prin care Viola iese la iveală la propriu. Pe jos este o podea din lemn care se ridică spre spatele culisei ca un val (Pattison © RSC 2012, Reference ID: 28838). În fundal se vede mobilierul care se află în dezordine, totul într-o notă întunecată de negru și gri, un pat și o baie ieșite în afară, ca și cum ar duce spre o creastă care așteaptă să se prăbușească, un glob pământesc, un joc de șah, o chiuvetă spartă, recepția unui hotel, un lift, ca o cușcă de păsări, pe trei etaje, cu porți de metal. Feste poartă o ținută modernă, un costum ecosez, în tonuri de gri, albastru și bordo, poartă cravată, vestă și ochelari și are un clopoțel de recepție în mână, posibil ca marotă, are o coafură stilizată, de clovn modern. Este un bufon oarecum sever în înfățișare, fără să iasă în evidență, asemeni unui preot modern care își ascultă partenerii. Un spectacol care subliniază tema naufragiului și a apei, atât prin prezența sa pe scenă, cât și prin

decorul care sugerează valurile, începe prin întrebarea Violei legată de tărâmul în care a ajuns și se termină cu un ton de ambiguitate, pe melodia lui Feste, cântată de pe marginea piscinei, perechile îndrăgostite pleacă și se așază în patul oarecum suspendat și se îmbrățișează (Hopkins 2016, 1-5).

Figura 8 – Reproducere după spectacolul din 2009 de Maria Alexandra Coțiu

Figura 9 – Reproducere după spectacolul din 2017 de Maria Alexandra Coțiu

2017, Regizor: Christopher Luscombe, Beruce Khan în rolul lui Feste

Regizorul Christopher Luscombe transpune regatul Illyriei în lumea Londrei din anii 1890, într-un cadru luxuriant, în epoca victoriană a decadenței și a esteticii (Harlan © RSC 2017, Reference ID: 234249). Plasarea acțiunii în perioada victoriană are legătură cu tema doliului și a pierderii (regina Victoria era în doliu după regele Albert și a evitat ieșirile publice), dar și cu exprimarea fătășă a iubirii, fiind o perioadă extrem de poetică. Interesul perioadei victoriene pentru cultura indiană se reflectă în costumele lui Viola și Sebastian (cei doi străini Illyriei). Feste poartă o ținută indiană (în stilul lui Abdul, slujitorul indian al reginei Victoria), cu o cămașă maro, cu manșetă pe gât și nasturi mici în față (v. fig. 9). Deasupra poartă o haină cu un guler larg, în nuanțe de maro deschis (una dintre culorile preferate în perioada victoriană), cu broderie pe umăr și la manșeta mâ-

necii, cu un brâu lat, care se înfășoară de mai multe ori în jurul taliei și se leagă în partea stângă, în nuanțe de maro și auriu, cu simboluri florale și abstracte. Haina, care este confecționată dintr-un material care are în țesătură imagini florale, aranjate sub formă de romburi, se încheie sub forma unor pliuri, iar sub haină poartă pantaloni. Pe cap poartă un turban, în aceleași culori. Decorul împarte locațiile în cele de la Țara (casa Oliviei) și cele de Oraș (palatul lui Orsino, dincolo de el se vede Londra). Casa Oliviei are ca exterior o seră imensă de sticlă și un interior foarte bogat. Are, de asemenea, o livadă și o grădină cu șopron pentru celula din închisoarea lui Malvolio. Cele două locații sunt legate prin linii de cale ferată, iar Cesario călătorește în acest mod între palatul lui Orsino și casa Oliviei, gara fiind un fel de culise. Iată o reprezentare în care avem un Feste indian, atât prin costumație cât și prin originea actorului care joacă acest rol, un fel de *munshi* al Oliviei, care cântă și dansează într-un decor opulent.

Concluzii

Dacă costumele primelor spectacole încearcă să păstreze costumația cu creastă de cocoș sau urechi de măgar, cu influențe din *Commedia dell'Arte*, spectacolele următoare îl surprind fie ca un hoinar din pădurea lui Robin Hood, un Richard Tarlton de culoare, un Charlie Chaplin cu pantofi cu vârful foarte ascuțit, în costume cadrilate, moderne, sau cu influențe otomane ori indiene. Fie că este melancolic sau mai comic, Feste rămâne bufonul care e în pericol de a-și pierde slujba și care critică iluziile și aspirațiile nerealistice ale personajelor principale.

Potrivit paginii online a Institutului de Memorie Culturală București, în România, *A douăsprezecea noapte* a fost montată de 21 de ori, începând cu anul 1949. Montarea din 2016, de la Teatrul de Nord din Baia Mare (jucată pe scena Casei de Cultură a Sindicatelor, sala teatrului fiind în renovare), în regia lui Eugen Gyement, îl are în rolul lui Feste pe actorul Romul Moruțan. Bufonul are un costum cu elemente moderne, colorat, ușor murdar – o geacă scurtă sau o haină lungă, pantaloni largi, galbeni, pe cap poartă un melon, iar în mână o balalaica. Tema spectacolului este travestiul iar unele roluri feminine sunt jucate de către bărbați și invers. Costumele sunt moderne, hilare și exagerate uneori. Într-un decor simplu, cu un pian negru, scări și o pasarelă, spectacolul are și tente de cabaret prin cântecele interpretate de personaje și folosirea acordeonului și a pianului.

În anul 2015, Victor Ioan Frunză montează *A douăsprezecea noapte* la Teatrul Metropolis (spectacol nemenționat pe site-ul www.cimec.ro). Feste, jucat de actorul Andrei Huțuleac, poartă un costum simplu, format dintr-o bluză și o pereche de pantaloni negri și o haină lungă, gri, șosete și pantofi alb-murdar. În cap poartă un melon, iar la mijloc o mică cutie rotundă, pe post de pușculiță, punându-se accentul pe calitățile lui Feste în ale cântatului și dorința sa de a strânge bani. Uneori acesta apare cu fața vopsită în alb (își bagă la propriu capul într-o cutie cu pudră albă), element specific clovnului, care arată, atât personajelor cât și publicului, funcția sa în piesă. Decorul este unul idilic: un copac, iarba care îmbracă chiar și scaunele și pernele de pe scenă, muzică live, cântată

de cinci muzicieni. Costumele sunt moderne, la curtea lui Orsino influențele sunt din anii 30, unele costume masculine fiind ușor militarizate. Este o combinație de idilic, senzualitate și artificialitate. O ilustrare a iubirii care poate să îi transforme pe oameni, chiar făcându-i să se îndrăgostească de idealul iubirii. Feste este singurul care nu este atins de morbul iubirii și face legătura, cu detașare și ironie, dintre cele două lumi care se lasă prinse în plasa amăgirii.

Costumația bufonului este simbolică pentru funcția sa dramatică. Bufonul există înăuntrul și în afara piesei, a timpului și a spațiului, în lumea în care se manifestă și în afara ei. El joacă un rol în piesa care se desfășoară în fața ochilor noștri, dar e și actorul care se află pe scenă și se adresează direct publicului. Costumul multicolor este comic, adecvat rolului bufonului, și ne înfățișează două idei diferite într-un întreg. Astfel, nebunul reunește două clase opuse – curtea și oamenii obișnuiți – prin rolul său comic din societate. Bufonul ne face să ne punem întrebări asupra realității și asupra calității existenței lui ca atare, până când ne dăm seama că nu poate avea o singură identitate. El reprezintă ambiguitatea și iluzia a ceea ce încercăm să deslușim în el și în noi, în același timp. Shakespeare subliniază, astfel, importanța bufonului și rolul său în societate, un personaj care poate transcende granițele de clasă.

BIBLIOGRAFIE

- ARMIN, Robert, 1842, *Fools and jesters: with a reprint of Robert Armin's Nest of ninnies*, 1608, With an Introduction and Notes, London: Printed for The Shakespeare Society.
- BANCOCK, Barbara, ¹⁹⁸⁴, „Arrange Me into Disorder: Fragments and Reflections on Ritual Clowning”, în: *Rite, drama, festival, spectacle: rehearsals toward a theory of cultural performance*, Edited by John J. MacAloon, Philadelphia, A Publication of the Institute for the Study of Human Issues.
- BATE, Jonathan, RASMUSSEN, Eric, 2010, “Twelfth Night In Performance: The RSC and Beyond” în William Shakespeare, *Twelfth Night*, Macmillan International Higher Education.
- BEAUMONT, Francis, FLETCHER, John, 1910, *The works of Francis Beaumont and John Fletcher*, Cambridge English Classics in ten volumes, Volume VIII, Cambridge, The text edited by A. R. Waller, Cambridge University Press.
- BOSKIN, Joseph, 1986, *Sambo: The Rise and Demise of an American Jester*, New York: Oxford UP.
- COHN, Albert, 1865, *Shakespeare in Germany in the sixteenth and seventeenth centuries; an account of English actors in Germany and the Netherlands, and of the Plays performed by them in the same period*, London and Berlin: Asher & Co.
- DOUCE, Francis, 1807, *Illustrations of Shakspeare, and of Ancient Manners: with Dissertations on the Clowns and Fools of Shakspeare; on the Collection of Popular Tales Entitled Gesta Romanorum; and on the English Morris Dance.*

- The Engravings on Wood by J. Berryman. In Two Volumes. Vol. 1. 2. Vol. 2, London: Printed for Longman, Hurst, Rees, and Orme, Paternoster Row.
- ENGLAND, George, (editor), 1966, *The Towneley plays*, Re-edited from the unique MS, With Side-notes and Introduction by Alfred W. Pollard, Published for the Early English text society by H. Milford, London: Oxford University Press.
- GAY, Penny, 2002, *As She Likes It: Shakespeare's Unruly Women, Gender in Performance*, London and New York, Routledge.
- GREENE, Robert 1963, *Friar Bacon and Friar Bungay*, Edited by Daniel Seltzer, Lincoln, University of Nebraska Press.
- GREG, Walter, (editor), 1904, *Henslowe's diary*, Part I. Text, London: A.H. Bullen.
- GREIF, Karen, 1988, "A Star Is Born: Feste on the Modern Stage", *Shakespeare Quarterly* 39: 61-78.
- HALLIWELL-PHILLIPPS, James, (editor) 1844, *Tarlton's Jests, and News out of purgatory*, With Notes and some Accounts of the life of Tarlton by James Orchard Halliwell-Phillipps, London: Printed for the Shakespeare society.
- HARRIS, Nicolas, (editor), 1830, *Privy purse expenses of Elizabeth of York: wardrobe accounts of Edward the Fourth*, London: W. Pickering.
- HAWES, Stephan, 1555 *The Pastime of Pleasure: An Allegorical Poem*, in: *Early English Poetry, Ballads and Popular Literature of the Middle Ages*, 1846, Edited from Original Manuscripts and Scarce Publications by T. Richards, Volume XVIII, London: [Percy Society].
- HEYWOOD, John, 1987, *A critical edition of The Play of the wether*, edited by Vicki Knudsen Robinson, The Renaissance Imagination, Volume 27, New York & London: Garland Publishing, Inc.
- HOLLAND, Peter, 2010, *Shakespeare Survey: Volume 63*, Shakespeare's English Histories and Their Afterlives, Cambridge, Cambridge University Press.
- HOPKINS, Justin B., 2016, „Review of Shakespeare's Twelfth Night [directed by David Farr for the Royal Shakespeare Company] at the Royal Shakespeare Theatre, Stratford-upon-Avon, 5 August 2012", *Shakespeare*, Vol. 12, No. 4.
- IVES, E. W., 1960, 'Tom Skelton - a seventeenth-century jester', *Shakespeare Survey* 13: 90-105.
- JANIK, Vicki K., (editor), 1998, *Fools and Jester in Literature, Art and History, A Bio-Bibliographical Sourcebook*, Westport, Connecticut – London: Greenwood Press.
- JONSON, Ben, 1905, *The devil is an ass*, Yale Studies in English, Albert S. Cook editor, Vol. 29, Edited with Introduction, Notes and Glossary by William Savage Johnson, New York: H. Holt and Company.
- JONSON, Ben, 1905, *The Staple of News*, Yale Studies in English, Albert S. Cook editor, Vol. 28, Edited with Introduction, Notes and Glossary by De Winter, New York: H. Holt and Company.
- JONSON, Ben, 1966, *Epicoene or The silent woman*, Edited by L.A. Beaurline, Lincoln, University of Nebraska Press.

- KEMP, William, *Kemps nine daies wonder*, 1600. The Bodleian Libraries, The University of Oxford, Shelfmark: 14164470, în: British Library – All Discovering Literature: Shakespeare & Renaissance collection items, London, disponibil la: <https://www.bl.uk/collection-items/will-kemps-nine-days-wonder-1600>
- LINTHICUM, M. Channing, 1936, *Costume In The Drama Of Shakespeare And His Contemporaries*, Oxford: Clarendon Press.
- MEAGHER, John C., 2003, *Pursuing Shakespeare's Dramaturgy: Some Contexts, Resources, and Strategies in His Playmaking*, New Jersey, Fairleigh Dickinson University Press.
- Psalter and Book of Hours, Use of Saint-Omer*, Origin: France, N. (1276), disponibil la: <http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/ILLUMIN.ASP?Size=mid&IIID=8335>
- Psalter* France, W. (Rouen?), and England or Netherlands, S.; last quarter of the 15th century, or 1st quarter of the 16th century, disponibil la: <https://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/ILLUMIN.ASP?Size=mid&IIID=19732>
- Psalter of Henry VIII (The)*, England, S. E. (London); c. 1540-1541, Attribution: Jean Mallard, disponibil la URL: <http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/ILLUMIN.ASP?Size=mid&IIID=47741>
- Psalter with Canticles and the Office of the Dead (The 'Princess Joan Psalter')*, England, S. E. (probably London or East Anglia); 1st quarter of the 15th century, Attribution: Johannes, disponibil la: <https://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/ILLUMIN.ASP?Size=mid&IIID=41009>
- SCHELLING, Felix Emmanuel, 2017, *The English Chronicle Play: A Study in the Popular Historical Literature Environing Shakespeare*, Classic Reprint Series, London, Forgotten Books.
- SHAKESPEARE, William, 1986, Opere complete, Volumul 5, *A Douăsprezecea Noapte sau Ce Doriți*, traducere de Mihnea Gheorghiu, Ediție îngrijită și comentarii de Leon D. Levițchi, Note de Virgiliu Ștefănescu-Drăgănești, București, Editura Univers.
- SOUTHWORTH, John, 1998, *Fools and Jesters at the English Court*, London: Sutton Publishing.
- STOPES, C.C., 1914, *Shakespeare's Environment*, London: G. Bell and Sons, Ltd.
- WAGER, William, 1910, *The longer thou livest the more fool thou art*, c. 1568, The Tudor Facsimile Text Under the Supervision and Editorship of John S. Farmer, London, Issued for subscribers by the ed. of the Tudor facsimile texts.
- WILES, David, 2005, *Shakespeare's clown. Actor and text in the Elizabethan playhouse*, New York: Cambridge University Press.
- WILLEFORD, William, 1969, *The fool and his scepter: a study in clowns and jesters and their audience*, Northwestern University Press.

Surse web:

The British Library, 2019, *Catalogue of Illuminated Manuscripts*, [accesat 18 iunie 2020], disponibil la URL: <http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/welcome.htm>

Royal Shakespeare Company, 2020, *Image Library*, [accesat 5 iunie 2020], disponibil la URL: <https://images.rsc.org.uk/action/viewHome>

Institutul Național al Patrimoniului, 2020, *Direcția Patrimoniului Mobil, Imaterial și Digital* [accesat 30 iunie 2020], disponibil la URL: http://www.cimec.ro/SCRIPTS/TeatreNou/prem_detaliu_pag.asp?sq=A+DOU%C4%82SPREZECE A+NOAPTE&sq3=A

Teatrul de Nord, 2020, [accesat 30 iunie 2020], disponibil la URL: https://www.teatruldenord.ro/spectacol/387/A-DOU%C4%82SPREZECEA-NOAPTE#hide_lb

Teatrul Metropolis, 2020, [accesat 30 iunie 2020], disponibil la URL: <https://www.teatrulmetropolis.ro/spectacole#/detalii/66>.